

ТЕМА № 5

ГНОСЕОЛОГІЯ. ФІЛОСОФІЯ ПІЗНАННЯ

(2 години)

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ:

1. Основні гносеологічні концепції в історії філософії.
2. Агностицизм та його сучасні варіації.
3. Загальні рівні пізнання.
4. Сутність та взаємозв'язок емпіризму та ірраціоналізму.
5. Зміст розсудку.
6. Особливості, рівні та форми наукового пізнання.
7. Поняття істини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андрущенко В. П. Соціальна філософія : [курс лекцій ; 2-ге вид., випр. і доп.] / Андрущенко В. П. – К., 2002. – 321 с.
2. Бабичев В. Р. Основы философии : [учебное пособие] / Бабичев В. Р., Усова Т. Е. – Х., 2008. – 368 с.
3. Гуревич П. С. Основы философии : [учебное пособие] / Гуревич П. С. – М.: Гардарики, 2007. – 204 с.
4. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник / Кремень В. Г. – К., 2005. – 528 с.
5. Івакін О. А. Філософія: Навчальний посібник / Івакін О. А. – К., 2004. – 254 с.
6. Пертушенко В. Л. Філософія: навчальний посібник [2-ге вид., випр. і доп.] / Пертушенко В. Л. – К.: Каравела; Л., 2002. – 544 с.

1. Основні гносеологічні концепції в історії філософії.

З розвитком наукового природознавства (Коперником, Кеплером, Галілеєм) до 17 століття виникла потреба в осмисленні методів пізнання і виробленні методології наукового дослідження. На шляхах вирішення цієї проблеми оформилися дві основні течії західноєвропейської філософської думки XVII ст. - емпіризм і раціоналізм.

Емпіризм (від греч. *empeiria* - досвід) - напрям філософської думки, що орієнтувався на досвідчене природознавство, вважало джерелом знання і критерієм його істинності досвід, передусім науково організований досвід або експеримент.

Раціоналізм (від латів. *ratio* - розум) - напрям філософської думки, що орієнтувався на математику, розглядає розум як джерело знання і вищий критерій його істинності.

Родоначальником емпіризму був англійський філософ і політичний діяч Френсіс Бэкон (1561-1626), який, як і інші мислителі Нового часу, був переконаний в тому, що філософія здатна стати наукою і повинна нею стати.

У творі "Велике Відновлення Наук" Бэкон ратує за відновлення наук, причому відмічає, що відновлювати слід не ті або інші навчання древніх, а дух сміливого пошуку, властивий їх творцям. Науку, знання він розглядає як вищу цінність, що має практичну значущість. Своє відношення до науки він виразив в афоризмі "Знання - сила", або (точніший переклад) "Знання - влада" (ми можемо стільки, скільки ми знаємо).

Виходячи з пізнавальних можливостей людини, які включають пам'ять, розум і уяву, Ф. Бэкон розробив класифікацію наук. На пам'яті ґрунтується історія як опис фактів, на уяві - поезія, література і мистецтво взагалі. Розум же лежить в основі теоретичних наук або філософії в широкому значенні слова.

Головне утруднення в пізнанні природи, по думці Бэкона, знаходиться не в предметі, не в зовнішніх, не залежних від нас умовах, а в думці людини, в його вживанні і застосуванні. Для Ф. Бэкона правильний метод (з греч. методос - спосіб дослідження) - найкраще керівництво на шляху до майбутніх відкриттів і винаходів, найкоротший шлях до істини. Перш ніж відновлювати науки, треба розкрити ті чинники, які привели до їх відставання від життя і досвіду. Творчій, позитивній частині нової філософії повинна передувати робота, спрямована на з'ясування причин, що затемнюють природний розум, його прозорливість. Такими причинами виступають "ідоли" (від латів. idola - буквально образи, у тому числі і спотворені). Ідолами Ф. Бэкон називає помилки розуму, що спотворюють пізнання. Перший вид помилок - "примари роду". Вони "вигодувані самою людською природою", є наслідком недосконалості органів чуття, яке неминуче обманює, проте вони ж і вказують на свої помилки. Другий вид помилок - "примари печери" - походить не від природи, а від виховання і бесід з іншими. Кожна людина дивиться на світ як би зі своєї печери, зі свого суб'єктивного внутрішнього світу, що, звичайно, позначається на його судженнях. Здолати ці помилки можна при використанні колективного досвіду і спостережень. Третій вид помилок - "примари ринку" - виникає з особливостей соціального життя людини, від помилкової мудрості, від звички користуватися в судженнях про світ розхожими представленнями і думками. Вони "впроваджені в розум узгодженням слів і імен". Четвертий вид помилок - "примари театру" - пов'язаний із сліпою вірою в авторитети, помилкові теорії і філософські навчання ("істина - дочка часу, а не авторитету").

Пізнання треба починати з виділення в речі елементарних форм і пізнавати ці форми, зіставляючи їх з фактами і даними досвіду. Шлях істинного пізнання - індукція (з латів. - наведення), тобто рух пізнання від одиничного до загального (від чуттєво сприйманого до розумного). Визначаючи індукцію як істинний метод, Бэкон в той же час не виступає проти дедукції (логічного виведення) і загальних понять. Але вони повинні утворюватися поступово в процесі сходження від одиничних, досвідчених даних, фактів і не відриватися від досвіду, експерименту. Особливість індуктивного методу Бэкона - аналіз. Це аналітичний метод, заснований на "розчленовуванні" природи в процесі її пізнання. Пізнавши первинні, прості елементи, можна досягнути таємниці природи (матерії) в цілому і тим самим добитися влади над природою. Вплив Бэкона на розвиток наступної науки великий, оскільки його філософія стала вираженням духу експериментального природознавства ("експеримент - це питання до природи", що задається ученим в процесі її пізнання, вважав він).

Інший підхід до вивчення дійсності дає новоєвропейський раціоналізм. Наукова революція XVI - XVII вв. привела до систематичного застосування в природознавстві математичних методів. І особливості раціоналізму XVII ст. пов'язані саме з орієнтацією на математику як ідеал наукового знання. З орієнтації на математику прямо витікало основне положення раціоналізму про те, що джерелом і критерієм істини не може бути досвід, оскільки чуттєвий досвід ненадійний, нестійкий, мінливий. Раціоналісти вважали, що, подібно до того як математичне знання виводиться і обґрунтовується раціонально-дедуктивним шляхом, філософське знання також повинне виводитися з розуму і обґрунтовуватися їм.

Західноєвропейський раціоналізм бере свій початок у філософії французького ученого, математика і філософа Рене Декарта (1596 - 1650), з якого у філософії Нового часу і закладаються основи дедуктивно-раціоналістичного методу пізнання. Окрім філософських робіт Р. Декарт відомий як автор досліджень в різних областях знання : він заклав основи геометричної оптики, став творцем аналітичної геометрії, ввів прямокутну систему координат, висунув ідею рефлексу. У своїх наукових і філософських пошуках Р. Декарт встав на позиції скептицизму, або сумніви в усьому. Його скептицизм носить методологічний характер, оскільки радикальний скептицизм потрібний Р. Декарту тільки для того, щоб прийти до абсолютно достовірної істини. Хід міркувань Р. Декарта

наступний. Будь-яке твердження про світ, Бога і людину може викликати сумнів. Безперечним є тільки одне положення - "Мислю, отже, існую", - оскільки акт сумніву в нім означає і акт мислення, і акт існування. Положення "мислю, отже існую" - єдине положення, яке в принципі не викликає сумніву, кладеться Декартом в основу його філософії. Сама філософська система Декарта є яскравим зразком раціоналістичного методу пізнання, оскільки усі філософські твердження виводяться їм раціонально-дедуктивним шляхом з єдиного основоположення, з мислячого суб'єкта.

Декарт вважає, що основні розумні ідеї душі, головна з яких - ідея Бога, не придбані, а природжені (інші ідеї - ідеї числа, фігури). Філософія Декарта дістала назву дуалістичною, оскільки в ній постулюється існування двох субстанцій - матеріальною, яка має протяжність, але не має мислення, і духовною, яка має мислення, але не має протяжності.

Раціоналізм Р. Декарта стверджує, що розум в змозі витягнути з себе вищі ідеї, необхідні і достатні для осмислення природи і керівництва поведінкою. Людина убачає ці ідеї "внутрішнім" зором (інтелектуальною інтуїцією) через їх виразність і ясність. Користуючись далі точно сформульованим методом і правилами логіки, він виводить з цих ідей усю решту знання.

У роботі "Міркування про метод" Декарт сформулював основні правила, яким треба слідувати, щоб "вести свій розум до пізнання істини".

- ◆ Перше правило: приймати за істинне те, що самоочевидно, сприймається ясно і виразно і не дає приводу для сумніву.

- ◆ Друге правило, кожен складну річ слід ділити на прості складові, доходячи до самоочевидних речей (правило аналізу)

- ◆ Третє правило: в пізнанні йти від простих, елементарних речей до складніших (правило синтезу).

- ◆ Четверте правило вимагає повноти перерахування, систематизації як пізаного, так і пізанового, щоб бути упевненим в тому, що ніщо не пропущене

Інтуїція і дедукція (виведення) з інтуїтивно осягнутого - це основний шлях, що веде до пізнання усього можливого.

Раціоналістичною є і теорія пізнання (гносеологія) Г. В. Лейбніца, в якій він зробив спробу поєднання раціоналізму і емпіризму при збереженні провідної ролі раціоналізму (погоджуючись з основною тезою емпіризму : "В розумі немає нічого, чого (раніше) не було б в почуттях (досвіді) ", - він додає: "окрім самого розуму"). Лейбніц виділяє два роди істин : "істини розуму" і "істини факту". "Істини розуму" є природженими ідеями. Лейбніц на відміну від Декарта вважає, що природжені ідеї не дані відразу ясно і виразно, а знаходяться в інтелекті в зародковому стані і лише поступово розвиваються до повного усвідомлення. Особливістю "істин розуму" виступає їх загальність і необхідність, що характеризує передусім логічне і математичне знання. "Істини факту" не мають необхідності і загальності, вони є емпіричними і випадковими в тому плані, що не можуть бути виведені дедуктивним шляхом. Метод відшукування "істин факту" - індукція. До "істин факту" Г. Лейбніц відносить закони природи, що відкриваються природознавством. Визнаючи роль "істин факту" в людському пізнанні, він проте наділяє "істини розуму" вищим статусом.

Хоча в центрі уваги філософів XVII століття опинилися проблеми пізнання, проте гносеологія (теорія пізнання) в цей період ще не відірвалася від свого онтологічного кореня. Не випадково проблема субстанції виявилася однією з центральних в навчаннях Декарта, Лейбніца, Спінози і інших представників раціоналізму XVII століття (які давали різні відповіді на це питання: субстанція, суть усього - одна, або їх дві, або їх багато). Більшість з них розділяють переконання, що мислення осягає буття (субстанцію) і що в цьому суть мислення і полягає.

2. Агностицизм та його сучасні варіації.

Агностицизм – це теорія, яка стверджує, що існування Бога не може бути ні доведене, ні спростоване. «Агностика» визначається як «відсутність знань». Фактично, агностицизм – це більш інтелектуально чесна форма атеїзму, адже атеїсти стверджують, що Бога не існує, і для них це неспростовний факт. Агностики ж, у свою чергу, вважають, що існування Бога не може бути доведене, чи спростоване, тому ми не можемо знати, існує Він чи ні. У цьому агностики, звичайно ж, праві. Існування Бога не може бути емпірично підтвержене, ані заперечене.

Біблія стверджує, що ми повинні приймати існування Бога «на віру». Послання до Євреїв 11:6 говорить: «Догодити ж без віри не можна. І той, хто до Бога приходить, мусить вірувати, що Він є, а тим, хто шукає Його, Він дає нагороду». Бог є дух (Івана 4:24), тому Його не можна побачити чи відчутити. До тих пір, поки Господь Сам не вирішить показати Себе, Він буде непомітним для нас у фізичному плані (Римлянам 1:20). Окрім цього, Біблія говорить, що існування Бога чітко помітне у всесвіті (Псалом 18:1-4), відчутне у природі (Римлянам 1:18-22) і отримує підтвердження у наших серцях (Еклезіаст 3:11).

Фактично, агностицизм просто не бажає приймати рішення ні за, ні проти існування Бога. Така позиція дозволяє оминати основні «камені спотикання». Теїсти вірять у те, що Бог існує. Атеїсти стверджують, що Бога немає. А агностики кажуть, що нам не слід ні вірити, ні не вірити в Бога, оскільки ні те, ні інше, у будь-якому випадку, довести неможливо.

Давайте відкинемо незаперечну очевидність існування Бога. Якщо ми поставимо доктрини теїзму й атеїзму/агностицизму на один рівень, то в яку з них буде більше змісту повірити, хоча би в плані життя після смерті? У випадку, якщо Бога не існує, то теїсти, як й атеїсти/агностики, припинять своє існування відразу ж після смерті. А ось якщо Господь насправді існує, то атеїстам й агностикам після смерті доведеться звітувати перед Ним. Враховуючи хоча би цю перспективу, стає очевидним, що все ж краще бути теїстом, аніж навпаки. Якщо жодна з позицій не може бути доведена чи спростована, чи не розумніше буде докласти всіх зусиль до того, аби повірити у те, що передбачає більш бажаний кінцевий результат з позиції безмежності і вічності?

Сумніватися природно. У цьому світі так багато незрозумілого для нас. Часто люди сумніваються в існуванні Бога лише через те, що не можуть зрозуміти або погодитися з тим, що Він робить. Нам як обмеженим людським істотам не слід прагнути до розуміння Божої безмежності. Послання до Римлян 11:33-34 проголошує: «О глибино багатства, і премудрості, і знання Божого! Які невідомі присуди Його, і недосліджені дороги Його! Бо хто розум Господній пізнав? Або хто дорадник Йому?». Ми повинні покладатися на Бога і на Його шляхи лише своєю вірою. Бог готовий – більше того – Він бажає показати Себе дивовижним чином тим, хто повірить у Нього. Повторення Закону 4:29 говорить: «Та коли ви будете шукати звідти Господа, Бога свого, то знайдете, якщо будете шукати Його всім серцем своїм та всією душею своєю».

3. Загальні рівні пізнання.

Позитивістська методологія історизму К. Поппера. К. Поппер позначає словом «історизм» такий підхід у соціальних науках, за яким історичне передречення є їхньою основною метою і що ця мета досягається за допомогою відкриття «ритмів», або «моделей», або законів, або тенденцій, які лежать в основі історичного розвитку. Передусім він шукає відповідь на питання, чи може бути передрікання історичного розвитку метою соціальної науки і чи можливо взагалі науково здійснювати таке

передрікання (відповідь на перше питання цілком залежить від відповіді на друге). Доведення неможливості науковими засобами передрікати історичний розвиток ґрунтувалося на кількох пов'язаних між собою аргументах: 1) визнанні залежності соціального розвитку від науково-технічного прогресу; 2) нездатності науковця (індивідуального чи колективного) науковими засобами передбачати зміст своїх наукових відкриттів; 3) неможливості наукового передбачення історичного розвитку.

Проте, усвідомлюючи простоту такого доведення, К. Поппер уважно обстежує всі можливі контраргументи. Скажімо, перший із них полягає в тому, що наукове відкриття, безперечно, у своєму конкретному змісті не може бути передбаченим, але загальний характер всього масиву наукових відкриттів може визначитися глибшими закономірностями (наприклад, фазами економічного розвитку), які дають змогу, незалежно від конкретного змісту тих чи інших наукових відкриттів, передбачати — хоч і не в деталях, а в загальних рисах — зміну історичних періодів.

Щоб переглянути всю сукупність таких аргументів, К. Попперу довелося звернутися до методологічного аналізу: адже саме це дає можливість з'ясувати, що можна вважати соціальним законом (в тому числі — законом історичного розвитку). Можна з певністю сказати, що всяке серйозне обговорення методології соціальних наук на рівні сучасного мислення неможливе без урахування аналізу, здійсненого К. Поппером. Цінність обговорення методології тим більша, що сам К. Поппер надзвичайно уважний до аргументів своїх опонентів і весь час закликає до участі в обміні думок. Це відповідає його загальнофілософській установці: будь-яка ідея повинна шукати не так іще одне підтвердження своєї правоти, як те, що може її поставити під сумнів, якщо нас справді цікавить істина. Авторитарне мислення, як відомо, керується протилежним принципом: шукати лише підтвержень і відкидати як «ворожі» будь-які контраргументи.

На думку К. Поппера, оскільки історичний процес на Землі є унікальним, мовити про існування законів історичного розвитку в будь-якому науковому розумінні не можна. І це стосується не лише суспільства — наука неспроможна передбачати історію будь-якого індивідуального процесу.

Розглядаючи марксизм як один із різновидів історизму, К. Поппер звертає увагу на співвідношення «активізму» К. Маркса (завдання філософії полягає в тому, щоб змінити світ) з його реалізмом (не можна протидіяти історичній необхідності). Він доходить висновку, що це співвідношення встановлюється в марксизмі таким чином, що значення людської діяльності зводиться до маєвтики (від грец. *μαευτικη* — повивальне мистецтво), тобто до прокладання дороги «законам історичного розвитку» через спрямування людської діяльності відповідно до дії цих законів. Той світ (суспільство), в якому ми перебуваємо, не можна перетворювати відповідно до своїх ідеалів, його сутність задана наперед як щось незалежне від волі людини, як об'єктивно діючі закони («свобода — це пізнана необхідність»). Оцінку такого погляду К. Поппер виражає, перефразовуючи відомий вислів К. Маркса («Філософи лише по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його») на: «Історицисти можуть лише по-різному пояснювати соціальний розвиток і допомагати йому різними способами; але справа полягає в тому, що ніхто не може змінити його». Марксистську теорію «наукового комунізму» він вважає своєрідним міфом, оскільки вона ґрунтується на вірі в існування наперед визначеної канви, по якій прокладає собі дорогу історичний процес. Ніяких наукових підстав і наукових шляхів до встановлення такої канви, як він вважає, не існує. Але якщо так, то в чому ж тоді полягає роль соціальних наук і зокрема їхня практична виправданість? І чи можливе взагалі соціальне пізнання і яка роль пізнання й раціоналізму в перетворенні соціального буття? З погляду К. Поппера, соціальна наука можлива, але закони, які вона відкриває, мають задовольняти вимоги, котрі ставлять до законів і в природничих науках: соціологічні закони повинні бути сформульовані таким чином, щоб уможливити їх емпіричну перевірку. Такі закони мають бути універсальними твердженнями, а реалізм у їх застосуванні мусить ґрунтуватися на вивченні тієї історичної

ситуації, в якій діє реформатор (у тому числі на вивченні реальних історичних тенденцій, їх оцінці й пошуку шляхів припинення їхньої інерційної дії, якщо ці тенденції небажані). У цьому випадку закони стають засобами, за допомогою яких людство досягає цілей, що ґрунтуються на витворених людською культурою цінностях. Саме інструментальна складова законів (коли цілі ставляться людиною, а не закони нав'язують їх людям) характеризує будь-яке застосування законів у науці. Здійснення будь-якого соціального проекту має спиратися на знання соціологічних закономірностей.

Усі соціальні проекти К. Поппера поділяє на холістичні (від грец. ὅλος — цілий, увесь) і часткові. Перші він називає утопічними, оскільки такі соціальні проекти ставлять за мету перебудову всього суспільства загалом. Утопізм такого проекту зумовлений тим, що реформатор (чи революціонер) планує реформу такого обсягу, коли він не в змозі контролювати весь клубок складних взаємозв'язків причин і наслідків. Оскільки його проект передбачає і зміну свідомості, то він сам, як носій такої свідомості, водночас виступає і суб'єктом, який контролює хід реформи, і об'єктом контролю — а це цілком усуває можливість будь-якого контролю. Соціальний проект, який має своєю метою трансформацію всього суспільства, включаючи свідомість, легко доходить того, що підміняє вимогу побудувати нове суспільство, придатне для чоловіків і жінок, які живуть у ньому, вимогою формувати цих чоловіків і жінок, аби вони були придатні для цього нового суспільства.

Часткова соціальна інженерія не обмежує априорі (лат. a priori — незалежний від досвіду) обсяг реформи — реформа може бути всебічною і мати на меті навіть трансформацію, зрештою, всього суспільства, але спосіб дії полягає в тому, що соціальний інженер уникає реформ «такого обсягу, коли йому важко розрізнити причини і наслідки, аби знати, що він насправді робить». Тобто йдеться про те, що за реформи навіть великого обсягу мають чітко виділятися аспекти реформи, які підлягають контролю і, головне, повинен зберігатися той базис, який, у принципі, уможливорює будь-яку об'єктивну оцінку (ціннісну чи з погляду наукової істини). Отож свідомість — і моральна, і наукова — має завжди існувати вільно і бути незалежною від усякого реформатора і будь-якого соціального проекту, щоб бути тією точкою опори, яка й уможливорює об'єктивну оцінку.

Отже, соціологія стає для К. Поппера спробою розв'язати давню проблему пророкування майбутнього — не так майбутнього окремого індивіда, як майбутнього тих чи інших груп і всього людського роду. Але той різновид історії, з яким історицисти бажають ототожнити соціологію, звернений не лише в минуле, а й уперед, в майбутнє. Вона є вивченням діючих сил і передусім законів історичного розвитку. Відповідно їй можна було б назвати історичною теорією або ж теоретичною історією, оскільки універсально істинні соціальні закони можуть бути ототожнені тільки з історичними законами. Вони повинні бути законами процесу, зміни, розвитку, а не псевдозаконами очевидних сталостей і однотипностей. На думку К. Поппера, соціологи мають осягати загальну ідею широких тенденцій, згідно з якими змінюються соціальні структури. Вони також повинні зрозуміти причини цього процесу, роботу сил, відповідальних за зміни. Вони мають сформулювати гіпотези щодо загальних тенденцій, які лежать в основі соціального розвитку, аби люди могли пристосуватися до неминучих змін через виведення з цих законів певних пророцтв.

Історицистське розуміння соціології можна з'ясувати, дотримуючись того розмежування, яке К. Поппер провів щодо двох видів прогнозування і, відповідно, розмежування між двома класами наук. На противагу історицистській методології, існує інша можливість — розуміти методологію як технологічну соціальну науку. Така методологія привела б до дослідження загальних законів соціального життя з метою відкриття всіх тих фактів, які б становили необхідний базис для кожного, хто прагне реформувати соціальні інституції. Поза всяким сумнівом, такі факти існують. Наприклад, є чимало утопічних систем, які незастосовні лише тому, що вони не враховують достатньою мірою таких фактів. Технологічна методологія, яку він розглядає, має на меті

дати засоби уникати таких нереалістичних конструкцій. Вона була б антиісторичною, хоч у жодному разі не антиісторичною. Історичний досвід є для неї найважливішим джерелом інформації. Але замість того, щоб намагатися відкрити закони соціального розвитку, вона шукала б різноманітні закони, що накладають обмеження на проектування соціальних інституцій, або якісь інші однотипності (хоча таких, на думку історичиста, не існує).

Методологія діалектичного та історичного матеріалізму. Діалектична методологія не менш популярна серед дослідників соціально-економічних проблем сучасності, ніж постпозитивістська. Діалектичне мислення сформувалось ще у філософії стародавнього світу. З того часу на всіх етапах розвитку філософії діалектика постійно розвивалась і вдосконалювалась. Для її розвитку багато зробили Сократ, Геракліт, Зенон Елейський, Лао-цзи, Конфуцій, М. Кузанець, Г. Гегель, К. Маркс, Ф. Енгельс та інші мислителі. Поняття «діалектика» має кілька визначень:

в античній філософії під діалектикою розуміли мистецтво спору, вміння вести полеміку; в об'єктивному ідеалізмі Гегеля діалектика — це теорія розвитку «абсолютної ідеї», «інобуття абсолютної ідеї» і «абсолютного духу»;

за Марксом, діалектика — це теорія розвитку не тільки ідей, а й об'єктивного світу в його різноманітності, взаємозв'язках, взаємодії, суперечностях, рухливості, переходах в нову якість, запереченнях, циклічності та інших характеристиках;

в онтологічному розумінні діалектика є вчення про зв'язки, що мають місце в об'єктивному світі;

діалектика за власним предметом може розглядатися як тотожна визначенню предмета марксистсько-ленінської філософії, тобто як наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства і пізнання;

діалектика може розглядатися як діалектична логіка, тобто логічного вчення про закони і форми відображення у мисленні;

в гносеології діалектика — це теорія пізнання, яка враховує його складність і суперечливість, зв'язки суб'єктивного і об'єктивного факторів в істині, єдність абсолютного і відносного тощо, використовує в процесі пізнання діалектичні принципи, закони і категорії;

в евристиці під діалектикою розуміють загальний метод, методологію наукового пізнання, творчої діяльності взагалі;

в світоглядному розумінні діалектика — це відношення в системі «людина — світ», розгляд людини в єдності й протилежності з довколишнім світом;

в сучасній методології науки під діалектикою розуміють стиль мислення, який характеризується гнучкістю думок, схильністю до компромісів.

Існують також певні модифікації діалектичного вчення: по-перше, це так звана діалектика «здорового глузду» повсякденного буття людини; по-друге, це діалектичні принципи науково-пізнавальної діяльності, що приховані за іншими назвами («невизначеності» В. Гейзенберга, «відповідності» Г. Герца, «доповнюваності» Н. Бора, «системності» Л. фон Берталанфі, «синергізму» І. Пригожина, «кoeволюції» М. Мойсеєва); по-третє, це теоретичні методи загальнонаукового рівня пізнання (конкретизації, ідеалізації, абстрагування, системно-структурного аналізу, теоретичного моделювання тощо).

Методологія герменевтики. Особливе місце в сучасній методології пізнання посідає герменевтика (від грец. *ἑρμηνεία* — пояснюю — мистецтво тлумачення текстів). Етимологію цієї методології пов'язують також з ім'ям бога Гермеса — міфічного вісника богів, якому приписується створення мови та писемності. Спочатку під герменевтикою розумілось мистецтво правильного тлумачення біблійних текстів. З XVII ст. цей термін увійшов у класичну філологію як назва допоміжної дисципліни, що розробляє правила тлумачення античних текстів. Як відомо, ці тексти дійшли до нового часу в християнізованій перетлумаченій формі. Тому виникала проблема автентичного їх

розуміння. Саме цю проблему спробувала розв'язати класична герменевтика (Ф. Шлейєрмахер і В. Дільтей). У ХХ ст. М. Хайдеггер, Г.-Г. Гадамер, К. О. Апель та ін. сприяли перетворенню герменевтики на філософсько-культурологічну методологію. Алгоритм герменевтичного розуміння складається з таких кроків: 1) розробка гіпотези, що містить передчуття або передрозуміння смислу тексту як цілого; 2) інтерпретація окремих його фрагментів; 3) коригування цілого смислу на основі аналізу окремих фрагментів тексту. Герменевтичний метод є способом розгляду окремого лише як частини цілого, від знаходження цілісності у розмаїтті явищ. Сучасна герменевтика протиставляє науковому знанню герменевтичний універсум (від лат. *universum* — поняття, що характеризує коло тих предметів, які вивчаються в рамках даної наукової теорії за допомогою засобів цієї теорії), котрий створюється під впливом історичної традиції, людського досвіду. Функція, яку насамперед вона виконує, — це відкриття нових вимірів дослідження, збереження.

Тектологічна методологія. О. О. Богданов ввів у науковий обіг уявлення про тектологію (від грец. *τεκτοίνω* — майструю, будую і *λόγος* — слово, вчення), науку про організаційний досвід людства. Вона є методологією, що випередила ідеї кібернетики, загальної теорії систем і синергетики. Точніше сказати, вона очолює цей ряд. Сам автор «Тектології» відрізняв свою методологію як від спеціально-наукових, так й від філософських підходів. Він каже про безглуздість поняття «філософський експеримент», бо філософська теорія несумісна з ідеєю точної експериментальної перевірки: тільки-но в межах певної галузі філософії така перевірка ставала можливою, вона виділялася з філософії і перетворювалася на окрему галузь науки. З терміном «філософія», на його думку, пов'язана суто пояснювальна функція, яка «охоплює все разом».

О. О. Богданов спробував інтегрувати теоретичні й практичні задачі в одну організаційну складову. Підставою для такої інтеграції є його впевненість, що «усяка людська діяльність об'єктивно може бути або організуючою, або дезорганізуючою»¹. Це означає, що людську діяльність — технічну, суспільну, пізнавальну, образотворчу — можна розглядати як певний матеріал організаційного досвіду й досліджувати з організаційного погляду. Тобто будь-який продукт духовної творчості — наукова теорія, поетичний твір, система правових або моральних норм — мають свою «архітектоніку» (композицію). Він посилається на Ф. Енгельса, коли наводить формулу: «виробництво людей, виробництво речей, виробництво ідей»; аналізує термін «виробництво» і висловлює думку, що в ньому приховано організуюче начало, тобто «організація зовнішніх сил природи, організація людських сил, організація досвіду».

Акцентуючи увагу на науковості та новизні тектології, О. О. Богданов створює для неї певний філософський фон. Він намагається знайти засади єдності наукового досвіду в І. Канта. Кантівська теорія пізнання стверджує, що єдність схем та методів залежить винятково від суб'єкта пізнання. Ця залежність детермінована певними формами мислення, котрі притаманні природі пізнавальних здібностей людини. Свої форми мислення людина нав'язує фактам, а потім помилково включає до складу самої дійсності. Суб'єкт приписує природі закони, котрі є законами його власного пізнання і від котрих він не може ухилитися. Він переносить досвід у ці закони, тому що сам ними обмежений і не має інших. Йому здається, що все відбувається у просторі й часі, у причинному зв'язку. Але все це тільки «здається», є тільки «феноменом» (явищем).

Автор «Тектології» усвідомлював необхідність у новому способі мислення. «Людству, — пише він, — необхідний принципово новий погляд, новий спосіб мислення. Але вони з'являються в історії тільки тоді, коли або розвивається нова організація всього суспільства, або з'являється новий клас»¹.

На думку О. О. Богданова, тектологія повинна науково систематизувати організаційний досвід людства в цілому. Причому тектологічна тенденція виникла разом із мовленням, тобто з того часу, як людина стала мислити. Наближення цієї тенденції до наукових форм сприяло виникненню філософії як науки. Саме філософія намагалася пов'язати в одну злагоджену систему диференційований за спеціалізацією людський

досвід. Проте філософія не усвідомлювала власної залежності від практики життя, й тому не розуміла, що розв'язання цього завдання можливе тільки на шляху подолання спеціалізації мислення. З погляду тектології необхідно було перетворити світ досвіду в організаційне ціле, яким він реально не був.

Після І. Канта характер організаційної задачі був визначений чіткіше, але обсяг її став більш вузьким і абстрактним. Перша спроба створення універсальної методології належить Гегелю. У своїй діалектиці він намагався знайти всезагальний світовий метод, але розумів його не як метод організації, а більш невизначено й абстрактно — як метод розвитку. Незважаючи на це, Гегель за допомогою діалектики систематизував людський досвід так, як до нього ніхто не зміг цього зробити. Як іще одне наближення до тектології О. О. Богданов називає універсально-еволюційні схеми Г. Спенсера і матеріалістичну діалектику К. Маркса. На його думку, К. Маркс наблизився до тектології, коли до традиційної філософської задачі «пояснювати світи» додав практичну задачу «змінити його». «У філософії Гегеля, а потім К. Маркса, — пише О. О. Богданов, — діалектика виступає як формальний закон світового розвитку, своєрідна архітектурна схема світового процесу, що однаково охоплює як ціле, так і його окремі частини, сторони, шаблони». Але діалектична тріада, на його думку, не дає змоги передбачати форми наслідків заперечення. З позицій тектології стара діалектика ще недостатньо динамічна і в своєму формалізмі залишає нез'ясованою механіку розвитку. Вона лише окреслює контури розвитку. Проте цінність діалектичної схеми полягає передусім у розумінні антитези, протилежностей, в архітектурно-естетичному ставленні до системи.

З погляду спеціалізації важко зрозуміти, як ті ж самі закони можуть бути застосовані до астрономічних світів і біологічних клітин, живих людей та ефірної хвилі, наукових ідей і атомів енергії. Тектологія охоплює матеріал інших наук і життєвої практики, з якої вони виникли. Але «вона охоплює його тільки з боку метода, тобто цікавиться скрізь способом організації цього матеріалу»¹. З цією метою розробляються узагальнення, що дають уявлення про форми і типи організації.

О. О. Богданов вивчає системні суперечності, що виникають на основі зростання організаційних розбіжностей між частками цілого, збільшення тектологічної різниці. Для ілюстрації цього положення він звертається до сфери ідеології, де виділяє дуалістичні системи світогляду, що зосереджують увагу навколо двох яких-небудь вищих принципів або граничних понять (наприклад, таких, як «матерія» і «дух», «добро» і «зло» тощо). Такі системи, на його думку, є усталеними, доки існують сталі критерії розмежування об'єктів за цими поняттями і принципами. Як тільки зникає визначеність розмежування між ними, тобто люди впевнюються, що душевний стан залежить від тілесного, а тілесний від душевного, що добро і зло відносні, одразу ж виникає дезорганізація, боротьба центральних тенденцій, хиткість форм. Внаслідок цього один із цих протилежних принципів підкоряється іншому або обидва якому-небудь третьому. При цьому принципово важливим є встановлення тенденцій системного розвитку, можливостей планомірного впливу на подальшу долю системи. «Слід тільки пам'ятати, — підкреслює О. О. Богданов, — що внутрішні суперечності, навіть дуже значні, можуть не заважати існуванню системи і навіть прогресувати, якщо її організованість переважає ці суперечності».

Важливим тектологічним поняттям є «організаційна гнучкість». Воно відображає рухомий, гнучкий характер зв'язків системи, легкість перегрупування елементів. Чим гнучкіша система, тим більше в ній виникає комбінацій, тим багатше матеріал підбору, швидше й повніше відбувається його пристосування до оточення. «Тектологічний прогрес, що ґрунтується на гнучкості, — пише автор «Тектології», — сприяє розвитку, веде до ускладнення організаційних форм, бо в них накопичується пристосування до нових і нових змін умов. Ускладнення, у свою чергу, сприяє розвитку гнучкості системи, тому що збільшує багатство можливих комбінацій. Саме тому загалом, чим вищою є організація, тим вона є більш складною і гнучкою»¹. Остаточою головною тектологічною

закономірність можна сформулювати так: зростання організованості за одними параметрами досягається за рахунок її зменшення за іншими параметрами.

Тектологія як наука характеризується: по-перше, способом постановки задач для розв'язання, по-друге, способом їх розв'язання, що включає перехід від організаційного аналізу до організаційного синтезу. Ця наука характеризується також тісним зв'язком із кожним з трьох основних циклів наукового знання: математичним, природничим, соціологічним. Її відрізняє від філософії спрямованість на експериментальне обґрунтування власних законів і принципів. Основна проблема тектології — з'ясування природи дискретності (від. лат. *diskretus* — перервний) і безперервності межі людського досвіду. О. О. Богданов використовував тектологію як методологію для власних економічних досліджень.

Методологія системно-структурного аналізу. Серед досліджень у галузі методології наукового пізнання важливе місце посідає системний підхід. Він ґрунтується на ідеях загальної теорії систем і системного аналізу. Можна виділити декілька аспектів його дослідження й використання: онтологічний (чи є системним світ, в якому ми живемо?), онтологічно-гносеологічний (чи є системним наше знання, наскільки воно адекватне системності світу?), гносеологічний (чи є системним процес пізнання, чи існує межа процесу системного пізнання світу?), праксеологічний (чи є системною людська перетворювальна діяльність?).

Початок системним дослідженням поклали біологи Л. фон Берталанфі і Р. Жерар, економіст К. Боулдинг, філософ і психолог А. Рапопорт. Саме вони у 1954 р. створили «Товариство досліджень у галузі загальної теорії систем і визначили такі його цілі: 1) створення ізоморфізмів понять, законів, моделей у різних галузях науки для їх перенесення з однієї дисципліни до іншої; 2) сприяння побудові адекватних теоретичних моделей для таких галузей науки, в яких вони відсутні; 3) мінімізація дублювання теоретичних досліджень у різних наукових галузях; 4) виявлення єдності науки шляхом встановлення зв'язків між спеціалістами різних наук. У широкому розумінні, за Л. фон Берталанфі, загальна теорія систем включає: 1) кібернетику, котра ґрунтується на принципах зворотного зв'язку і кругових причинних ланцюгів та досліджує механізми цілеспрямованої поведінки й самоконтролю; 2) теорію інформації, що вводить у науковий обіг поняття кількості інформації і розвиває принципи передавання інформації; 3) теорію ігор; 4) теорію рішень; 5) топологію, яка містить теорію графів і теорію мереж; 6) факторний аналіз; 7) теорію систем у вузькому розумінні, котра намагається вивести із загального визначення системи її прикладні галузі (системотехніку, дослідження операцій, інженерну психологію).

В СРСР у 70-ті рр. для розвитку системних досліджень багато зробили В. Г. Афанасьєв, І. В. Блауберг, В. П. Кузьмін, В. М. Садовський, В. С. Швирьов, Г. П. Щедровицький, Е. Г. Юдін, Б. Г. Юдін та ін. Більшість з них партійно-державною системою сприймалися як люди, вороже налаштовані до діалектичного й історичного матеріалізму. Їм інкримінувалася спроба підмінити методологію діалектичного й історичного матеріалізму системно-структурним підходом. Серед українських дослідників загальної теорії систем передусім слід назвати А. І. Уймова, В. М. Костюк, О. О. Малиновського, А. О. Стогнія та ін.

Серед розробок сучасних дослідників системної проблематики виділяються: по-перше, філософські проблеми системного підходу; по-друге, проблеми логіки і методології системних досліджень; по-третє, проблеми створення спеціально-наукових системних концепцій і теорій; по-четверте, проблеми побудови загальної теорії систем. Перша група системної проблематики складається з філософських проблем системного підходу, «філософії систем». Вона досліджується у двох основних напрямках: онтологічному і гносеологічному. Онтологія систем має своїм предметом те, що формує системну картину світу. Наприклад, тектологія О. О. Богданова є серйозною спробою побудови нової картини світу. Так само з погляду засновника теорії інформації У. Уівера

можна визначити три етапи онтологічного ускладнення предметів наукового аналізу: 1) організовану простіть (світ класичної механіки); 2) невпорядковану складність (світ класичної статистичної фізики); 3) організовану складність (сучасний світ соціально-економічного життя). К. Боулдинг називає принципові шляхи побудови системної онтології: 1) «системи систем» (тобто визначення загальних ознак і характеристик системних об'єктів різної фізичної природи і різного ступеня складності) та 2) «ієрархії систем» (відповідно до збільшення їхньої складності).

Ще один важливий аспект формування системної картини світу становлять принципи підходу до системних об'єктів. А. Рапопорт розглядає серед них у першу чергу: 1) ідеї цілісності організму в біології; 2) кібернетичні принципи побудови технічних систем; 3) математичні принципи виявлення ізоморфізмів у структурах, функціонуванні, поведінці й розвитку різних типів системних об'єктів.

Гносеологія системного підходу включає в себе два кола питань: по-перше, це принципи побудови системного дослідження; по-друге, специфічний для нього категоріальний апарат.

Побудова логіки і методології системних досліджень складає другу частину цих розробок. Вона має такі компоненти: 1) формалізовано-логічний опис вихідних понять системного підходу («система», «структура», «зв'язок», «ієрархія» тощо); 2) побудова логічних формалізмів для дослідження різних аспектів системної проблематики (систем зв'язків, біології, логіки цілісності тощо); 3) використання апарату формальної логіки для розв'язання тих чи інших системних проблем (наприклад, багатозначної логіки, логіки систем).

Третю частину системних досліджень складають спеціально-наукові системні концепції та розробки. До них належить найбільша частина сучасних системних досліджень. Мають на увазі різні системні дослідження в галузях біології, інформатики, наукознавства, економіки, політології, соціології, конфліктології, антропології, правознавства, адміністративної науки тощо.

Нарешті, четверта частина системної проблематики стосується побудови загальної теорії системи. Найбільше для цієї частини системних досліджень зробив Л. фон Берталанфі. Його «теорія відкритих систем» є емпіричним варіантом «загальної теорії систем». Концепції У. Росс Ешбі, М. Месарович, О. Ланге, А. І. Уймова, В. М. Костюка, М. Тода, Е. Шоуфорда та ін. ґрунтуються на спробах протиставлення побудові Л. фон Берталанфі.

Синергетика як методологія. Синергізм (від грец. *συνεργός* — який діє спільно) — термін, запозичений з біохімії; він відображає ефект посилення дії одного каталізатора додаванням іншого. У працях А. Баблюяц, С. Курдюмова М. Мойсеєва, К. Майцнера, І. Г. Ніколіса, І. Пригожина, І. Стенгерса, Г. Хакена, В. Шмакова та інших учених ефект синергізму був поширений майже на всі великі складні системи соціології, економіки, екології, політології, демографії, космології, глобалістики. Поступово формується нова наука синергетика, котра досліджує механізми глобальної еволюції, ієрархічної організації світу, феномени самоорганізації та саморозвитку, становлення порядку з хаосу і нестабільності як базової характеристики процесів еволюції.

Синергетичний підхід перетворюється спочатку на загально-наукову методологію, а потім набуває деяких ознак філософської методології. Саме з питань методологічного статусу синергетики ведуться спори в межах сучасних філософсько-методологічних досліджень. На право включення принципів синергізму до складу власного методологічного інструментарію найбільше претендують постпозитивізм, структуралізм, аналітична філософія, діалектичний та історичний матеріалізм. На наш погляд, уникненню таких спорів може сприяти віднесення методології синергетики до рівня загальнонаукових методологій. Саме на цьому рівні вона органічно пов'язується з методологією системно-структурного підходу. На це вказують такі ознаки синергетичних систем.

Перша з них — ієрархічність, тобто наявність певної субординації між усіма рівнями системи. Жодна система не може повністю редукуватися, тобто властивості структур більш високого синархічного (від грец. συνάρχιος — співуправління, протилежне анархії) рівня не можна описати мовою більш простого рівня. Наприклад, сучасна ієрархічна структура Всесвіту, на думку І. Пригожина, з боку космології виглядає як значною мірою невпорядковане середовище, в якому кристалізується певний порядок.

Друга ознака — це емерджентність (від лат. emergens — виникнення нового, неочікуваного), згідно з якою поява нової якості сприймається вищим щодо неї рівнем ієрархії як біфуркація, втрата сталості і збільшення хаосу. Розвиток системи відбувається через випадковість вибору шляху в момент біфуркації, а сама випадковість за своєю природою не може повторюватися знов. Конфігурація системи на початковій або проміжній стадії розвитку може бути протилежною на її розвинутій, асимптотичній стадії. Наприклад, те що спочатку розтікалося і зникало на периферії, з часом може «розгоратися» і локалізуватися у центрі. Причому такі біфуркації в часі можуть визначатися повністю ходом процесів самоструктурування даного середовища, а не змінами її параметрів. Нарешті, можуть відбуватися вимушені або спонтанні зміни самого відкритого нелінійного середовища. На більш глибинному рівні відбувається перебудова, переструктурування простору можливих шляхів еволюції середовища. З одного боку, емерджентність дозволяє сприймати динамічний нерівноважний стан системи як природний, а з другого — розглядати його як результат нового типу динамічного мислення на базі нової методології.

Третя ознака — це гомеостатичність, згідно з якою існують певні програми підтримки функціонування системи з усіма її внутрішніми характеристиками у певних межах на шляху прямування до власної мети. Система в межах кожного рівня ієрархії існує за рахунок власної внутрішньої енергії. Вона, з одного боку, може зруйнуватися, тобто перейти у стан хаосу з позицій цього рівня. Але, з другого боку, цей хаос виглядає як певний порядок на більш низькому рівні. Крім того, система може здійснити «фазовий перехід» на інший рівень у точці біфуркації (від лат. bifurcus — роздвоєний). Точка біфуркації забезпечує зв'язок даного рівня з більш високим або більш низьким структурним рівнем. Кожний рівень також характеризується своїми параметрами порядку: колективними змінними (ступенями свободи), притаманними саме цьому рівню. Розвиток по горизонталі у межах одного рівня потребує додаткової енергії. Це шлях екстенсивного розвитку, він уявляється споглядачем як зрівноважений. Небажання виходу з цього стану — це страх перед змінами, бо для людства параметрами порядку є закони, сталі форми. Відхилення від норм та параметрів порядку певного рівня системи у соціології називають маргінальністю (від лат. marginis — край, межа). Існує два типи маргінальності: перший з них характеризується переходом у зону біфуркації, що веде з великим ступенем вірогідності до дезінтеграції системи, хаосу; другий характеризується відхиленням у бік більш високого рівня самоорганізації.

Четверта ознака — це темпоральність (від лат. tempus — час), зміна темпу розвитку. З позиції макроструктурного рівня тривалість процесу біфуркації короткочасна, для поточного рівня він більш тривалий, а для мікроструктурного рівня — довготривалий. Ревізія поняття часу — невід'ємна складова частка трансформацій сучасної науки і культури. Наприклад, в історіографії Ф. Бродель запропонував три часові шкали: географічну, в котрій тривалість часу вимірюється ерами, або еонами; соціальну, якій тривалість часу вимірюється епохами, подіями в житті окремих держав і цивілізацій; індивідуальну, де тривалість часу вимірюється локальними подіями в житті окремих людей.

П'ята ознака — це нелінійність, згідно з якою при переході з одного рівня організації до іншого система потрапляє з лінійної (одномірної) у нелінійну (багатомірну) зону. Характер мислення повинен відповідати новим вимірам системи. Нелінійність у математиці описується певним видом математичних рівнянь, які містять потрібні

величини у ступенях, що є меншими, ніж одиниця, або коефіцієнти, що залежать від властивостей середовища. Нелінійні рівняння мають декілька якісно різних рішень. Множина рішень нелінійного рівняння відповідає множині шляхів еволюції, що описуються цими рівняннями. І. Пригожин та І. Стенгерс різні шляхи еволюції нелінійних систем пов'язують насамперед із біфуркаціями при змінах констант середовища. Тобто у диференціальних рівняннях змінюється керований параметр, і при певному критичному значенні цього параметра термодинамічна складова втрачає сталість, і, як наслідок, виникає мінімум два можливих напрями розвитку. Завдяки нелінійності, по-перше, реалізується ефект «посилення флуктуацій» (зростання малого). По-друге, певні класи нелінійних відкритих систем виявляють «поріг чуттєвості», нижче якого все зменшується, стирається, забувається, не лишає жодних слідів, а вище котрого, навпаки, все набагато зростає. По-третє, нелінійність породжує своєрідний «квантовий ефект», який вказує на дискретність шляхів еволюції нелінійних систем, тобто на їх певний спектр). По-четверте, нелінійність означає можливість неочікуваних, емерджентних змін напрямків перебігу процесів. По-п'яте, нелінійність означає можливість на певних стадіях надшвидкого розвитку процесів на основі накопичення нелінійних позитивних зворотних зв'язків (причому негативні зворотні зв'язки приводять до стабілізації системи). По-шосте, у світоглядному аспекті феномен нелінійності може бути експліцированим (від лат. *explicatio* — пояснюю) за допомогою ідей багатоваріантності, альтернативності шляхів еволюції (причому багатоваріантність шляхів розгортання процесів характеризує навіть те ж саме незмінне відкрите нелінійне середовище), вибору з альтернативних напрямів розвитку системи.

Шоста ознака — це відкритість, згідно з якою будь-яка замкнена система приречена на загибель, життєздатною є лише відкрита до змін система. Відкритість системи означає наявність у ній джерел та стоків обміну речовиною та енергією з довколишнім середовищем. Причому коли йдеться про джерело, то, як правило, мають на увазі локалізований об'єкт. Наочний образ такого об'єкта — джерело, що дає життя струмочку, а струмочок у свою чергу — річці). У системах, здатних до самоорганізації, джерела та стоки мають місце у кожній їхній точці, тобто процеси обміну відбуваються не тільки через межі таких систем, а й у кожній їхній точці. Відкритість системи є необхідною, але недостатньою умовою для її самоорганізації: будь-яка система, що самоорганізується, є відкритою, але не кожна відкрита система самоорганізується.

Сьома ознака — це несталість, нестабільність. Згідно з нею для розвитку системи необхідна певна хиткість, її внутрішня невірноваженість. Саме у точці несталості замкнена система стає відкритою до змін. Наочний образ нестабільності — це стан маятника у верхній точці: він може після цієї зупинки рухатись як у напрямку заданого руху, так і в зворотному напрямку. Це ілюстрація несталості будь-якого об'єкта по відношенню до малих збурень. У класичних підходах на малі збурення зовсім не звертали уваги. Сучасні підходи пов'язують малі збурення і флуктуації на мікрорівні з поведінкою об'єктів на макрорівні. Зрозуміло, що такий вплив може проявитися лише в певних умовах. Прикладом таких умов є накопичення позитивних зворотних зв'язків у системі. Вони відіграють суттєву роль у змінах біологічних, технічних, економічних, соціальних, політичних та інших систем.

Восьма ознака — необоротність. Вона виникає із несталості системи, яка має статистичні особливості. Необоротність або існує на всіх структурних рівнях світу або зовсім не існує. Вона не може виникнути як чудо при переході з одного структурного рівня на інший. Необоротність часу в тому, що він спрямований з минулого у майбутнє. Чисельні приклади асиметрії просторових характеристик розвитку підтверджують також наявність просторової необоротності.

Дев'ята ознака — це релятивність (відносність; від лат. *relativus* — відносний) характеристик хаосу і порядку, їхня залежність від позиції спостерігача. Вона підкреслює обмеженість і відносність наших уявлень про масштаби змін і кінцевий результат. Вона

також вказує на те, що хаос і порядок визначаються позицією спостерігача, що ввійшла в науковий обіг під назвою «вікна спостереження». Для цілісного опису синархії необхідна комунікація між спостерігачами різних рівнів. Щоб мати кращі й ширші умови для спостереження змін у системі, треба піднятися на більш високі рівні її ієрархії, тобто збільшити ступінь можливості спостереження за нею. Але людина — це не просто спостерігач, вона активний спостерігач, вона відповідальна за вибір того чи іншого шляху розвитку. Якщо знати механізми самоорганізації, то можна усвідомлено ввести в систему необхідні флуктуації, зробити точкові впливи у необхідних місцях, і тим самим спрямувати її розвиток у потрібному напрямку.

Десята ознака — це атрактивність (від лат. *attractio* — притягування), на основі якої виникають режими з загостренням у розвитку системи. Майбутній стан системи притягує, організує, формує, змінює наявний її стан. Атрактори — це каталізатори синергетичного ефекту. Особливе місце у методологічному підході І. Пригожина посідають так звані «чудні атрактори». Фазовий портрет «чудного» атрактора не є точкою або лімітованим циклом, як це має місце у сталих, рівноважних системах, а є областю випадкових блукань [9, 398]. У другій половині ХХ ст. було відкрито багато «чудних атракторів»: серед них такі, як теплова конвекція, певні каталізатори відкритих хімічних і біохімічних систем, деякі типи хвиль у плазмі, генератори випромінювання лазера, знаки магнітних полюсів Землі, довготривалі кліматичні зміни (глобальне потепління), сполохи активності на Сонці тощо.

Одинадцята ознака — дисипативність (від лат. *dissipatus* — розкиданий, пов'язаний із втратами механічної енергії, частина якої перетворюється на інші види енергії). Синергетичні структури називають дисипативними, тому що для їх підтримки необхідно більше енергії, ніж для підтримки простіших структур, які вони замінують. Необхідно зрозуміти роль дисипації як фактора саморозвитку світу: вона відкидає все зайве. Дисипація в середовищі з нелінійними джерелами, наприклад, відіграє роль різця скульптора, котрий цілеспрямовано, поетапно відсікає все зайве від мармурового блоку в процесі різьблення скульптури.

Дванадцята ознака — це відповідальність за вибір майбутньої структури (ця ознака характеризує системи, що включають людину або як спостерігача, або як активну її складову). Почуття краю (межі) свого досвіду повинне спрямувати людську свідомість до місця зустрічі двох або кількох культур (цивілізацій). Тільки відкритість, шанобливе ставлення до «чужого» досвіду, готовність до його прийняття і здатність дати щось в обмін формує етику відповідальності.

Названі ознаки виконують також функції базових принципів синергетики як методології. За її допомогою І. Пригожин навчив сучасних науковців бачити світ по-новому. По-перше, новий підхід не нав'язує складноорганізованим системам шляхів їхнього розвитку (швидше намагається зрозуміти, як можна сприяти їхнім власним тенденціям розвитку). По-друге, цей підхід розглядає хаос як плідний момент конструктивного механізму еволюції системи до нової організації. По-третє, синергетика розглядає можливості розвитку складних систем за альтернативними шляхами (причому стан системи визначається не тільки її минулим, а й майбутнім, тобто вона організується відповідно до наступної структури самоорганізації системи). По-четверте, синергетична методологія передбачає можливість монтажу складного еволюційного цілого з часток (причому ціле не є простою сумою часток, воно є новою якістю). По-п'яте, нова методологія для управління складними системами визнає важливим не силу впливу, а правильну топологічну конфігурацію, архітектоніку впливу (малі, але правильно організовані резонансні впливи на складну систему є надзвичайно ефективними). По-шосте, синергетика розкриває закономірності та умови протікання швидких, лавиноподібних процесів та процесів нелінійного самостимулюючого зростання. По-сьоме, синергетика як методологія дає можливість подолати деякі психологічні бар'єри, страх перед складними системами, дає надію на опис складного за допомогою відносно

простішого. Результати математичного моделювання розвитку складних систем доводять, що навіть відносно прості модельні нелінійні рівняння з нелінійними джерелами та стоками, котрі відображають особливості відкритих систем, описують дуже складну поведінку, тобто містять велику кількість типів структур, до яких із різними початковими впливами прямують. Тому є підстави думати, що надскладна, нескінченномірна, хаотична на рівні складових елементів соціоприродна система може описувати, як і будь-яке нелінійне середовище, невеликою кількістю фундаментальних ідей, образів, математичних рівнянь, що визначають загальні тенденції розгортання процесів у ній.

Методологія синергетики дає можливість отримати наступні сценарії розвитку суспільства. У першому з них суспільство розглядається як самоорганізована система самодіючих процесів, які існують тільки тому, що вона здатна підтримувати стан гомеостазу, тобто створювати відносно сталі режими функціонування. У другому сценарії — суспільство в процесі свого розвитку використовує один з можливих шляхів еволюції, що являє собою послідовну реалізацію можливих гомеостатичних станів (він може містити поворотні точки з багатьма альтернативами розвитку та критичні моменти структурного реформування системи). У третьому сценарії кожний з альтернативних шляхів розвитку супроводжується прогресуючою диференціацією деяких соціальних структур поряд із збільшенням кількості ступенів свободи (або свободи вибору) та зростанням хаосу в інших сферах соціальної діяльності. У четвертому сценарії суспільство, всі його структурні одиниці взаємопов'язані, і зміни в одному структурному елементі спричиняють зміни в інших; причому процес розвитку суспільства визначається як необоротний. У п'ятому сценарії суспільство описується за допомогою латентних вимірів, що відповідають прихованим параметрам, які характеризують приховані структури внутрішніх функціональних зв'язків.

За класичними уявленнями елементарним динамічним процесом можна керувати, змінюючи початкові умови. Водночас «зовнішній» керований вплив на макросистему здійснюється шляхом зміни граничних умов у термінах макропараметрів. При поступових змінах макропараметрів система послідовно проходить ряд сталих станів, і зміни мають оборотний характер за винятком гістерезисних (від грец. ὑστέρησις — спізнювання, відставання) ефектів. Необоротність дає про себе знати, коли система виходить з-під контролю, наприклад, у випадках соціального колапсу. Необоротні процеси є наслідком спонтанної (від лат. *spontaneous* — довільний, самодіючий) активності макросистеми, коли її спробують приборкати шляхом зовнішніх впливів. Ця активність може призвести до згубних наслідків: дисипація, що раніше підтримувала процеси самоорганізації, може набути вибухового, лавиноподібного характеру.

Синергетичний підхід встановлює природне обмеження на можливості керування соціальними системами: ними можна керувати не до кінця, іноді вони «перестають підкорятися» і починають трансформуватися не в потрібному напрямку. Погано те, що ці трансформації, якщо вони деградаційні щодо впорядкованих структур, із зростанням ентропії викликають ефект «ланцюгової реакції» розпаду системи. Тобто необоротне збільшення ентропії описує наближення системи до стану, що нездоланно притягує її. Це стан хаосу, з якого система не виходить добровільно. Необоротне зростання ентропії означає зростання хаосу в системі, поступове «забуття» будь-яких початкових структур, традицій. Прихильність до конкретної «лінії долі», тобто традиційної спрямованості еволюції, пов'язана з латентною структурою системи, її інерційними зв'язками, котрі у підсумку можуть змусити систему перейти до такого режиму функціонування, який веде її до загибелі. Зміна режимів функціонування не обов'язково має патологічний характер.

Життєздатність суспільства залежить від того, наскільки успішно чи адекватно воно реагує на «виклик історії». При недостатньому рівні підтримки соціальної системи в режимі оновлення вона може дуже близько підійти до небезпечної межі, за якою починається її розпад і руйнація. Але подібна ситуація може також стимулювати систему до різкої активізації життєздатних сил, дати імпульс внутрішнім економічним,

політичним, соціальним трансформаціям, мобілізувати нові ресурси, взаємодіючи зв'язки й параметри.

Зіткнення соціальної ентропії та соціально активного історично конструктивного процесу можна розглядати як глибинний зміст життєдіяльності суспільства, як центр його боротьби за власне існування. Проте перехід через певну межу, порядок організації системи, коли деякі локальні події втрачають свою незначущість, може привести до нового типу функціонування. У такому випадку зростання дезорганізації може відбуватися швидше й масштабніше, ніж це дозволяють історичні тенденції саморозвитку суспільства. Подібний розвиток подій обмежений небезпечним терміном, він містить у собі загрозу соціального колапсу. Ще не встигнув остаточно визволитися від однієї кризової ідеології, суспільство шукає не менш кризову протилежну ідеологію, і тим самим посилює його відхід до нової більш руйнівної кризи.

Сучасне суспільство є багатоманітним живим соціальним організмом, який складається з різних, у тому числі взаємовиключних культур, цивілізацій. Вони доповнюють, стимулюють один одного, обмінюються енергією, простором і часом, інформацією, створюють разом внутрішню світову стабільність або породжують нестабільність. Гіпертрофована культивування «переваг» власної системи, національних і культурних традицій на протипагу інших культур, країн і народів є причиною нестабільності. Основою світової стабільності є усвідомлення людством нових глобальних цінностей і прийняття на їхній основі мудрих «планетарних» рішень щодо спільного життя.

4. Сутність та взаємозв'язок емпіризму та ірраціоналізму.

Емпіризм (грец. *ἐμπειρία* — досвід) — напрям у теорії пізнання, що визнає чуттєвий досвід джерелом знань і стверджує, що все знання ґрунтується на досвіді. Протистоїть раціоналізму та містицизму. При цьому, інша пізнавальна здатність людини — розум — розглядається в емпіризмі тільки як сполучення і перекомпонування того матеріалу, що даний нам у досвіді, а також як здатність, що у принципі нічого не додає до змісту нашого знання. У методологічному плані емпіризм — це принцип, відповідно до якого життєва практика, мораль і наука повинні базуватися винятково на відповідному досвіді.

У якості цілісної ґносеологічної концепції емпіризм сформувався в XVII—XVIII ст. В історії філософії емпіризм виступав як ідеалістичний (Девід Г'юм, Джордж Берклі, Ернст Мах, Ріхард Авенаріус, сучасний логічний емпіризм тощо), такий що визнавав єдиною реальністю суб'єктивний досвід (відчуття, уявлення), і як матеріалістичний емпіризм (Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк, Етьєн Кондільяк та ін.), що вважав, що джерелом чуттєвого досвіду є об'єктивний світ.

У метафізиці цей напрям охоплює різноманітні точки зору, переходячи як в догматичні системи відомого типу, так і перетворюючись у скептицизм. Це пояснюється різноманітністю тлумачень, які нерідко той самий міркувач може надавати поняттю «досвід».

Під досвідом у вузькому сенсі цього слова розуміють пізнання одиничного, окремого (Арістотель: *ἡ μὲν ἐμπειρία τῶν καθ' ἑκάστου ἐστὶ γνῶσις* — *singularium cognitio*). Але одиничне можна розуміти:

1. як суб'єктивне відчуття, якщо мова йде про зовнішній досвід, або як «одиничне представлення», якщо мова йде про внутрішній досвід;
2. як сприйняття чогось одиничного, що має незалежне від свідомості існування у вигляді частини зовнішнього світу і продовжує існувати, незважаючи на свідомість і у той самий час, коли сприйняття переривається.

Ірраціоналізм (лат. *irrationalis* — несвідоме, нерозумне) — філософські течії, що проголошують верховенство почуттєвого начала і роблять його основною характеристикою як самого світу, так і світосприйняття.

На протипагу філософській класиці, що висунула на перше місце розум і раціональність та поставила в якості основної мети виявлення внутрішньої логіки процесів, посткласична філософія знаменує собою відмову від визнання розумних підстав дійсності і висуває на перший план ірраціональний момент. Хоча певні ірраціоналістичні тенденції можна простежити протягом тривалого розвитку філософії, сам термін «ірраціоналізм», відносять все-таки до філософських напрямків кінця 19-го — початку 20 століть.

Особливо яскраво ірраціоналістична філософія була представлена в цей час філософією життя — Дільтей, О.Шпенглер, Бергсон. Розуму було відведено утилітарне місце в пізнанні, а ірраціональне було чітко тематизовано й проблематизовано, завдяки чому був розширений і обґрунтований новий предмет філософського осмислення у вигляді інтуїтивного, до — або позатеоретичного знання, а сама філософія з мислення про світ у поняттях перетворилася в розуміння (або інтуїтивне сприйняття) в принципі непізнаваної силами одного тільки розуму дійсності.

У соціологічному й культурологічному відношенні ірраціоналістичні погляди часто настроєні проти соціальних і культурних інновацій, які сприймаються як поширення влади науки й техніки та ствердження просвітительських духовних цінностей. Прихильники ірраціоналізму вважають це ознакою занепаду справді творчого культурного початку (як, наприклад, О. Шпенглер у роботі «Занепад Європи»). У Німеччині, приміром, ірраціоналізм знайшов свої найбільш реакційні форми в області політичних теорій у націонал-соціалізмі, що заперечували саморегуляцію соціальних спільнот за допомогою суспільних законів.

З сучасної точки зору раціоналізм й ірраціоналізм є взаємодоповнюючими сторонами реальності в дусі принципу доповнюваності Нільса Бора.

Питання про шляхи пізнання істини давно цікавить філософію. Але це питання виявилось досить складним.

У XVII–XVIII ст., коли в філософії на перший план виступили проблеми теорії пізнання, філософи у своїх поглядах розділились на емпіриків і раціоналістів.

Емпірики стверджували, що чуттєвий досвід людини є єдиним джерелом пізнання. Але вони недооцінювали значення теоретичного, абстрактного, раціонального мислення і вважали, що вирішальними в пізнанні є показники наших чуттів (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Дідро та інші).

Раціоналісти, на протипагу емпірикам, вирішальним джерелом істинного знання визнають розум. Для раціоналізму характерна абсолютизація мислення, відрив абстрактного мислення від чуттєвого досвіду. Раціоналісти стверджують, що наукове розуміння світу можна створити власне змоглядним шляхом, без будь-якої допомоги чуттєвого досвіду, незалежно від нього (Б. Спіноза, Р. Декарт, Г. Лейбніц та інші).

Процес пізнання слід розуміти як єдність чуттєвого і раціонального. Але цю єдність не слід розуміти як поділ людського пізнання на два ступеня: чуттєвий та раціональний. Почуття та мислення в людському пізнанні не є двома ступенями, роз'єднаними часовим інтервалом: спочатку людина пізнає чуттями без допомоги розуму, а потім – розумом без чуттів.

Чуттєве і раціональне не два ступеня, а два моменти, з яких складається знання про зовнішній світ.

Єдність чуттєвого і раціонального в процесі пізнання означає не проходження одного за другим, а обов'язкову участь того й іншого в нашому пізнанні. На якому рівні не знаходилося б наше знання, воно завжди є єдністю чуттєвого і раціонального.

Навіть тоді, коли ми просто спостерігаємо явище дійсності, ми мислимо, переводимо результати наших спостережень на мову думок. Тобто, весь процес пізнання є взаємозв'язком і взаємовпливом чуттєвого і раціонального.

Про чуттєвий та раціональний ступені пізнання є сенс говорити в генетичному, а не в логічному плані,

Пізнання здійснюється на основі суспільної практики людини, йде від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього – знову до практики.

Таким чином, першим моментом пізнання є живе споглядання або чуттєве пізнання – відчуття, сприйняття, уявлення. Саме з живого споглядання, і насамперед з відчуттів, починається пізнання об'єктів дійсності. Живий організм не може існувати без зв'язку з навколишнім середовищем. Формою цього зв'язку із зовнішнім світом є відчуття.

Відчуття – перетворення енергії зовнішнього подразнення у свідомості.

Впливаючи на органи чуття, предмети і явища зовнішнього світу збуджують нервову систему. Органи чуття (їх є п'ять: зір, слух, смак, нюх, дотик) – це щупальці мозку, звернені в зовнішній світ, це канали, по яких зовнішній світ проникає в нашу свідомість. Без відчуттів за допомогою органів чуття ніяке знання про зовнішній світ неможливе (незрячі від народження нічого не знають про світло, колір; глухі від народження не можуть мати знань про музику, взагалі про звуки).

Межі чуттєвого знання безмежно розширюються завдяки розвиткові науки та техніки, застосування людиною різних технічних засобів, спеціальних приладів та апаратів (наприклад, телескоп, мікроскоп, компас, сейсмограф, штучні супутники Землі, космічні ракети, синхрофазотрони тощо).

Відчуття як результат дії матеріального світу на наші органи чуття є адекватним відображенням зовнішнього світу, копією, знімком, суб'єктивним образом об'єктивних речей. Образ (відчуття) є суб'єктивним, ідеальним тому, що він існує лише в свідомості, є функцією нервової системи людини, а його носієм є людина, суб'єкт.

Не дивлячись на всю суб'єктивність, чуттєвий образ правильно відтворює дійсність. Між образами (відчуттями) і предметами зовнішнього світу є подібність, збіг. (Маркс: ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в свідомість людини і перетворене в ній.)

Різниця між предметом і образом полягає в тому, що образ є вторинним відносно предмета, є відображення предмета в свідомості людини. Цей образ не можна ототожнювати з простим фотознімком, тому що фотознімок – зображення нерухоме, а образ є відображенням об'єктивного світу в його рухові, розвиткові, зміні.

Відчуття – означає відображення в мозкові окремих властивостей предметів та явищ об'єктивного світу, що безпосередньо діють на наші органи чуттів. Фізичні, хімічні та інші об'єктивні властивості предметів відображаються в свідомості як відчуття: колір та його відтінки (за допомогою очей); твердість, гладкість, шершавість (за допомогою дотику); голосність, висота, тембр звуку (за допомогою слуху); запах (за допомогою нюху); солоне, кисле, солодке, гірке (за допомогою смаку) тощо.

Більш високим ступенем пізнання порівняно із відчуттям є сприйняття.

На відміну від відчуття, яке є відображенням окремих властивостей чи сторін предметів, сприйняття є відображенням предмета, який діє в певний момент на органи чуття в цілому.

У сприйняття і відчуття є спільна риса: вони виникають внаслідок безпосереднього впливу предметів на органи чуття.

Сприйняття не можна відривати від відчуттів, адже воно виникає на ґрунті відчуттів, які є результатом певного впливу предметів на органи чуття людини. Разом із тим сприйняття не можна зводити до простої механічної суми відчуттів.

Сприйняття – це якісно новий ступінь у пізнанні, це образ предмета в цілому, який не зводиться до суми властивостей та сторін. Наше сприйняття є цілісним образом, в ньому відчуття форми, кольору, величини та інших властивостей перебувають в

органічній єдності, перероблені й об'єднані в єдине ціле. У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що процес сприйняття пов'язаний з діяльністю всієї кори головного мозку, а не лише центрів зору, слуху, нюху дотику, смаку.

Сприйняття, поряд із відчуттям, належить до чуттєвого ступеня пізнання. Воно означає відображення в нашій свідомості лише окремого матеріального предмета, є зображенням, знімком, образом конкретного певного предмета, тобто відчуття і сприйняття – це предметне мислення.

Перехідним ступенем від живого споглядання у формі відчуттів та сприйняття до абстрактного (раціонального) мислення, середньою ланкою, в якій готується перехід від одиничного, окремого до загального – є уявлення.

Уявлення – це конкретні образи таких предметів чи явищ, які в певний момент не викликають у нас відчуттів, але які раніше діяли на органи чуттів.

Уявлення виникають із чуттєвих сприйнятів, їх основою є минулий досвід людини, її попередні відчуття і сприйняття.

В уявленні, яке є простішою формою узагальнення чуттєвих даних, висувуються на перший план більш узагальнені образи дійсності, деякі суттєві, постійні риси схожих предметів і явищ. Уявляючи одиничний предмет, подібний до інших, наприклад, раніше бачену сосну, людина може відволікатися від конкретної ситуації місця і часу, тобто тут на перший план можуть виступати навіть загальні, типові риси, властиві загальній групі сосен, сосні взагалі: форма стовбура, крони, хвої тощо. Тут намічається перехід від живого споглядання певної конкретної сосни до узагальненого відображення в свідомості людини цілого виду дерев з властивими йому загальними ознаками. Уявлення пов'язане з пам'яттю.

Процес пізнання об'єктивного світу не обмежується живим (чуттєвим) спогляданням. Від живого споглядання процес пізнання йде до раціонального (абстрактного) мислення, яке розширює та поглиблює наші знання про оточуючий нас матеріальний світ.

Як вже зазначалося, чуттєве та раціональне нерозривно пов'язані одне з одним, є складовими моментами єдиного процесу відображення природи в свідомості людини.

Раціональне в пізнанні дає людині можливість при вивченні явищ розкривати їх сутність, пояснювати внутрішній зв'язок, закон їх існування та розвитку. Об'єктивна дійсність постає перед людиною в безкінечному розмаїтті окремих предметів та явищ. У процесі пізнання людина йде від цих явищ до їх сутності, від одиничного до загального, від чуттєво-сприйнятливого до раціонально-пізнаваного, від конкретного до абстрактного.

При цьому пізнання загального, суттєвого, внутрішньої закономірності можливе лише шляхом відволікання від конкретно-чуттєвих речей (предметів), їх особливостей шляхом абстрагування суттєвого від несуттєвого, загального від часткового.

Основними формами абстрактного мислення є поняття, судження, умовивід.

Поняття – це така форма людського мислення, в якій відображаються загальні, найбільш суттєві ознаки предметів, явищ об'єктивної дійсності, їх внутрішні, вирішальні зв'язки і закони.

Поняття – результат узагальнення емпіричного знання, чуттєвих даних, досвіду. Ці чуттєві дані, необхідні для формування понять, надають відчуття, сприйняття та уявлення. В процесі формування понять людина відволікається, абстрагується від усього випадкового, індивідуального, несуттєвого, з'ясовує суттєве, основне, вирішальне, головні властивості, ознаки предметів, явищ.

Поняття як і відчуття, сприйняття та уявлення, є суб'єктивним образом об'єктивного світу, але цей образ, на відміну від живого споглядання не є наочним образом одиничного предмета. Це розумовий (раціональний) образ звільнений від конкретних чуттєвих предметів, він поєднує в собі різноманітність, є єдністю цієї різноманітності.

Поняття формуються за допомогою суджень. Щоб склалось поняття, люди уважно вивчають предмети і явища, виявляють у них наявність чи відсутність тих чи інших ознак. Судження – це форма думки, в якій відображається наявність чи відсутність у предметів і явищ яких-небудь ознак і зв'язків. У судженнях виражається зв'язок між поняттями, розкривається їх зміст дається визначення. Власне, зв'язок між поняттями виражається в судженнях, а самі поняття є наслідком діяльності мислення в формі суджень, їх системи. Будучи формою виразу змісту понять, окреме судження не може повною мірою розкрити цей зміст. Формою всебічного розкриття змісту понять може бути лише система суджень, що виражає їх необхідний і закономірний зв'язок, тобто умовивід.

Умовивід – це така форма мислення, коли з одного чи кількох суджень виводиться нове судження, в якому міститься нове знання про предмети та явища.

Перехід до нового знання в умовиводі здійснюється не лише шляхом звернення до даних чуттєвого досвіду, а опосередковано, на основі логіки розвитку самого знання, його власного змісту. Наприклад: "Всі рідини пружні, вода – рідина". Робиться умовивід: "вода – пружна".

За характером одержання нового знання умовиводи поділяються на такі основні види:

- індуктивні – виведення із суджень менш загального характеру знання більш загального за змістом;
- дедуктивні – виведення із суджень більш загального характеру знання менш загального за змістом;
- умовиводи за аналогією – умовиводи, в ході яких на основі подібності чи відмінності деяких точно виявлених властивостей ряду об'єктів доходять висновку про подібність чи відмінність інших властивостей цих об'єктів.

5. Зміст розсудку.

Розум і розсудок – два рівні активності і переробки людиною відображеного змісту рухової дії в процесі її засвоєння.

Функції розсудку виявляються в тому, що він як відображений зміст - незв'язний і розрізнений потік відчуттів, більш-менш зв'язана цілісність сприймання та іншого чуттєвого матеріалу - упорядковує, групує, класифікує, розносить за рубриками і завдяки цьому вносить ясність у те, з чим діє людина. Вона виявляє схожості і відмінності властивостей, що відображаються від предметів, виділяє випадкові і необхідні зв'язки між ними, відкидає ілюзії і омани, що привносяться самою людиною, або які виникають внаслідок неадекватного відображення предмета.

Оскільки розсудок працює, так би мовити, всередині цілісного відображення, його функції обмежені наявним матеріалом відображення: він переробляє те, що дістає від органів чуттів і що зберігається в пам'яті.

Розсудок позбавлений гнучкості, оскільки він працює за певними суворими правилами, які й надають йому характеру заклякості і категоричності.

У тому випадку, коли діяльність обмежується операціями розетку, вона набуває абстрактно-логічного характеру — односторонність визначення, розчленування на частини відображення, фіксація протилежностей, які уявляються відірваними від цілісності дії. Це стосується не тільки переробки чуттєвого матеріалу, а й системи понять, що є узагальненим відображенням чутливості.

Розсудкове мислення створює логічні схеми дії, створює стало і надовго, якщо не назавжди, тому воно і визначає особливу властивість сприймання - його константність, засоби уяви і характер образу рухів, стереотипи поведінки в цілому.

Розум, навпаки, - конструктивна активність, оскільки за його допомогою людина здатна виходити за межі цілісності, наявної дії або системи знань, що її відображає.

Виходячи за межі досвіду і "мірил" розсудку, розум людини здатний зрозуміти найголовніше в речах, досягнути їх такими, якими вони існують в дійсності, незалежно від нас.

Розум і розсудок здійснюють свої функції на основі практичного ставлення людини до світу, до діяльності. Вони формуються як одна з найважливіших функцій психічного відображення - спроможність "виходити" назовні, сприймати і усвідомлювати предмети і явища, розташовані поза нами.

Сприймання і мислення немовби розлиті по предметах, які сприймаються, обмацуються думкою, і ми усвідомлюємо не їхній копіюючий характер, а саму предметність, предмет або явище, - що поділяються простором і часом і сприймаються як такі, що є "не-Я". Зовсім інша справа, коли людина приступає до засвоєння змісту поняття, починає пізнавальний процес не з практики, а з живого споглядання, щоб після цього перейти до абстрактного мислення. Людина має передбачати майбутнє, споглядати те, що неможливо відобразити органами чуттів, переживати це у вигляді відчуття і сприйняти як цілісність, їй передбачливо треба проникнути в те, що пізнається, сприймати предмет не з боку того, як він відображається чуттєво, а так сприймати, щоб дивитися на його властивості крізь призму категорій, що відобразили у своєму змісті творчі сторони дії. Усе це вимагає іншого "зору" і "слуху".

Сприймання предметів, процесів і явищ, які не мають впливу, або оминаючи органи чуттів, без безпосередньої взаємодії - є спогляданням. За допомогою споглядання створюється в уяві рух у його якісних, кількісних, просторових, часових та інших категоріях.

У цих категоріях відображено логічний вигляд предметів, з певними абрисами, формами. Без цієї здатності до споглядання не можна сприймати, розуміти і проектувати не тільки предмети і явища, а й свій спосіб життя.

Продуктом засвоєння поняття науки стає система думок, звільнена від буденного, випадкового і другорядного знання. Зафіксована в понятті система думок, відбивши в своєму змісті окремо взяті істотні властивості, стає керівним початком, кладеться в основу діяльності.

Понятійна думка обов'язково несе особливий образ — образ того, що ще має бути побудоване, створене і втілене через рухи і дії. Але думка і образ, створений на її основі, самі по собі нічого не значать. Думка залишається думкою до того часу, поки вона не реалізується в матеріалі перетвореного предмета, а разом з її реалізацією відбувається і процес творчості, творіння нового.

Поняття виступають перед людиною в певних системах, в безлічі систем, створюючи цілісну картину діяльності. До того кожне з понять включає в себе сукупність конкретних категорій, в яких відображаються ознаки, властивості і відношення в системах взаємин з довкіллям. Завдяки цьому створюється власна мова і теорії, і практичної дії.

Зрозуміло, не всі властивості і ознаки предметів і навколишнього середовища ще добре і повно вивчені і представлені в мові. З цієї причини людині потрібно користуватися своєю мовою, своїми поняттями. Це значною мірою стримує прогрес у навчанні і розвитку людини; обмежує можливості створення нових ідей і втілення їх у діяльність.

Ще більших труднощів зазнають практичні працівники щодо розуміння тенденцій, можливості зародження нового, що, як правило, створюється в результаті теоретичної діяльності, проектується і лише з часом впроваджується в життя.

6. Особливості, рівні та форми наукового пізнання.

Свідома цілеспрямована діяльність щодо формування і розвитку знань регулюється певними методами й прийомами. Виявлення і розробка таких норм, правил, методів і прийомів складає предмет логіки і методології наукового пізнання. При цьому логіка дає правила виводу одних знань з інших, правила визначення понять. Методи наукового пізнання - способи, що застосовуються свідомо на основі знання загальних законів природи суспільства і мислення, особливих законів пізнання і окремих, специфічних законів наукового пізнання. За ступенем загальності методи поділяються на філософські, загальнонаукові та методи окремих наук, а за сферою застосування - на емпіричні й теоретичні. Кожний з них відображає дійсність у певних формах.

Наукове пізнання:

Методи:	Рівні	Форми
сходження від абстрактного до конкретного, історичний і логічний, аксіоматичний, системно-структурний, математичний та ін.	теоретичний	наукова картина світу, теорія, система законів, теоретичні поняття, ідея
моделювання, порівняння, дедукція, абстрагування, аналогія, індукція, аналіз-синтез		факт, гіпотеза, проблема, концепція
опис, вимір, експеримент, спостереження	емпіричний	емпіричні закони, емпіричні поняття, факти

Слід зазначити, що існують прийоми і методи, притаманні людському пізнанню в цілому, на базі яких будується як наукове, так і повсякденне знання. Вони називаються загальнологічними і подані всередині таблиці. Наукове пізнання виробило також і свої спеціальні методи, головні з яких представлені вище. За браком місця ми позбавлені можливості дати пояснення до кожного з методів пізнання. Особливо складний характер має соціальне пізнання. Головні його особливості в тому, що в соціальному пізнанні суб'єкт і об'єкт збігаються, відображення дійсності відбувається через інтереси людей, які можуть сприяти об'єктивному пізнанню, а можуть бути і серйозною перешкодою на шляху до нього. Соціальне знання має в основному імовірний статистичний характер. Наукове пізнання як оперативна діяльність включає в себе постановку проблеми, висунення гіпотез, збір фактів, розробку творчої ідеї, перевірку її практикою, розробку теорії, яка дає вирішення поставленої проблеми. Всі наукові методи зв'язані між собою. Об'єктивною основою усього є діалектика - між поодиноким, особливим і загальним. Філософським методом сучасного наукового пізнання є матеріалістична діалектика, методологічна функція якої реалізується через систему категорій, принципів і законів. Діалектика осмислює реальний процес пізнання, розглядає науку в єдиному контексті суспільно-практичної діяльності і дозволяє оцінювати перспективи пізнавального процесу.

7. Поняття істини.

Істина є правильне відображення суб'єктом об'єктивної дійсності, підтвержене практикою. Протилежним їй поняттям є хибна думка. Хибна думка - це зміст свідомості, який не відповідає реальності, але сприймається за істинне, і його часом треба спростовувати. Основна проблема теорії істини - як можна встановити відповідність одержаних знань реальним об'єктам, які постійно розвиваються. Для вирішення цієї проблеми необхідно розглянути основні характеристики істини: об'єктивність, абсолютність, відносність, конкретність і перевірка практикою. Кожна істина, оскільки вона досягається суб'єктом, є суб'єктивною за формою і об'єктивною за своїм змістом. Абсолютизація моменту суб'єктивного в наших знаннях веде до суб'єктивізму, агностицизму. На противагу цим хибним поглядам наукова філософія виробила поняття об'єктивної істини. Об'єктивна істина - це такий зміст знань, який не залежить ні від окремої людини, ні від людства в цілому. Об'єктивність істини ніяк не означає її незалежність від інтересів і потреб людини.

Навпаки, істина завжди була і залишиться однією з найважливіших гуманістичних цінностей людини. Визнання об'єктивної істини з необхідністю обумовлює визнання в тій чи іншій формі абсолютної істини. Абсолютна істина означає повне, вичерпне знання про щось. В принципі таке знання можливе. Але оскільки розвивається не тільки пізнання, а й його об'єкт - навколишній світ, то людство може тільки наближатися до нього. До абсолютних істин можна віднести вірогідно встановлені факти, дати подій, народження й смерті тощо, але такі істини не становлять пізнавальної цінності, їх просто називають - вічними істинами.

Абсолютна істина - в широкому розумінні - це всеосяжна істина про реальність в цілому, або реальність окремих її фрагментів. Важливо визнати, що абсолютна істина існує і що вона в принципі пізнавана. Абсолютна істина складається із суми відносних істин.

Відносна істина - це обмежено правильне знання про щось. Наприклад, тіла складаються із атомів, вода кипить при температурі 1000 тощо. У кожній відносній істині є зерно, елемент абсолютної. Абсолютизація моменту абсолютного в наших знаннях веде до догматизму, омертвляння знань, а абсолютизація відносного - до релятивізму /лат. - відносний/, тобто до агностицизму, фактичної відмови від пізнання. З аналізу діалектики абсолютної і відносної істини виводиться і наступна її фундаментальна характеристика - конкретність.

Конкретність істини - це така її ознака, за якою істинність того чи іншого твердження залежить від умов, місця та часу, а також тільки в певній визначеній теоретичній системі, системі відліку тощо. Абстрактна постановка питання про істинність того чи іншого твердження призводить до невизначеного рішення. Так, на запитання взагалі: "Корисний чи шкідливий дощ?" - отримуємо відповідь - "і корисний і шкідливий". Отже, абстрактної істини немає, істина завжди конкретна.